

Dienstbaar moet je zijn

Over monarchie, hofadel en de constructie van adelsidentiteit in Nederland en Duitsland*

Yme Kuiper

Veel meer dan in Nederland bestaat er in Duitsland de afgelopen jaren belangstelling voor de recente geschiedenis van de adel en voor de aanwezigheid van zijn huidige representanten in verschillende werelden als bestuur, bedrijfsleven, cultuursector en media. Nu de adel als collectiviteit voor zijn voortbestaan nagenoeg volledig afhankelijk is geworden van zijn herinneringscultuur, zelfstilering en verenigingsleven, is het belangrijk vooral de bestaande beeldvorming over de adel, zowel die door insiders als buitenstaanders, preciezer en adequater te gaan analyseren en interpreteren. In dit artikel staan een recente Nederlandse uitgave en twee Duitse publicaties van een kwartet vrouwelijke journalisten over hofadel en adelsidentiteit centraal. Hoewel in dit artikel de analyse van de afzonderlijke boeken uitgangspunt is geweest, kan onderlinge vergelijking ook inzicht bieden in de huidige adelsculturen (en de perceptie daarvan) in Duitsland en Nederland en daardoor juist een stimulans zijn voor nader historisch en antropologisch onderzoek.

Inleiding

Een van de bekendste maxims van de achttiende-eeuwse Franse Verlichtingsdenker Montesquieu is wel: ‘point de monarchie, point de noblesse; point de noblesse, point de monarchie’ (‘geen vorst, geen adel; geen adel, geen vorst’). Voor de edelman Montesquieu lag in deze stelregel de essentie van de monarchie opgesloten en hij beschouwde de wederzijdse afhankelijkheid van vorst en adel nog als een evidentie. Met de komst van de natiestaat in het Europa van de negentiende eeuw en, zeg, de ingrijpende grondwetsherziening van 1848 in Nederland (die zowel de macht van de koning inperkte als de adel zijn formele bevoorrechtiging ontnam), kwam het maximum van Montesquieu echter in een heel ander licht te staan. Hoewel de in 1849 aan-

* Naar aanleiding van Marion Gräfin Dönhoff, *Was mir wichtig war. Letzte Aufzeichnungen und Gespräche* (Berlijn: Siedler, 2002, 201 p., ill.); Maria Frisé, *Meine schlesische Familie und ich. Erinnerungen* (Berlijn: Aufbau-Verlag, 2004, 332 p., ill.); Dorine Hermans en Daniela Hooghiemstra, ‘Vertel dit toch aan niemand.’ *Leven aan het hof* (Amsterdam: Mouria, 2006, 190 p., ill.).

tredende koning Willem III, mede door de grote invloed die hij nog kon aanwenden, zich tegenstribbelend aan de nieuwe verhoudingen aanpaste, zou voor de toekomst van de monarchie in Nederland veel afhangen van de wijze waarop de koning het nog altijd aanwezige erfcharisma van de Oranjes op een positieve wijze wist aan te wenden.¹ Daar komt nog bij dat met de uitkristallisering van partijpolitieke verhoudingen in de laatste decennia van de negentiende eeuw, er in liberale en protestantse politieke kringen steeds meer gehamerd werd op de pacificerende en nationale kracht die er van het koningschap kon uitgaan. In recent historisch onderzoek is beklemtoond dat zich ten tijde van het regentschap van koningin Emma, in de periode 1890-1898, een koningschap ‘nieuwe stijl’ ontwikkelde, onder andere door het instituut voor het volk meer zichtbaar én daardoor mogelijk meer populair te maken: de monarchie als onderdeel van het theater van de natiestaat.² In de loop van de twintigste eeuw heeft de Nederlandse monarchie zich steeds meer ontwikkeld als nationaal symbool van eenheid en continuïteit. Daar komt nog bij dat in Nederland als democratische samenleving de representatie van de macht op symbolische wijze in het koningschap gebundeld bleef. Opvallend daarbij is dat de loyaliteit van de Nederlandse bevolking meer gericht lijkt op de persoon van de koningin dan op het koningschap als instituut.³

Emma en Wilhelmina reisden in die jaren 1890 kriskras door het land, met als verborgen boodschap: ‘Wij zijn er nog, hoor!’ Wie de archieven van deze bezoeken aan stad en regio nog eens doorneemt en de foto’s van de intochten en rijtoeren nauwkeurig bekijkt, ziet óók hoe de beide vorstinnen zich steeds lieten vergezellen door aristocratisch geklede dames en heren: hun adellijk hofpersoneel of de veelal adellijke commissarissen van de koningin. Het laat-negentiende-eeuwse hoogtepunt van de zichtbaarheid van de monarchie was ongetwijfeld de inhuldigingsplechtigheid van koningin Wilhelmina op 6 september 1898 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. De dag daarvoor had in de hoofdstad de plechtige intocht van de vorstinnen en hun hofstoet plaatsgevonden, met veel militair vertoon. Op de minister van Buitenlandse Zaken, W.H. de Beaufort, maakte de stad een ‘betooverenden indruk’, en als commentaar op de rijtoer (waarbij particulier initiatief had gezorgd voor grote massa’s langs de kant), schreef hij in zijn dagboek dat ‘de mensen [...] van harte deelden in de blijde gebeurtenis’.⁴ Van de plechtigheid in de kerk heeft de schilder Nicolaas van der Waay het moment waarop Wilhelmina de eed aflegde, in een groot schilderij vastgelegd. Dat gebeurde, op basis van foto’s een jaar later, in 1899. We zien daarop een staande Wilhelmina met geheven rechterhand, met naast haar Emma; moeder en dochter worden omringd door hun nagenoeg voltallige hofadel. Volgens De Beaufort was dit hét moment waarop iedereen in de kerk diep ontroerd was. ‘Men zag zakdoeken te voorschijn komen

¹ Zie voor een inspirerende beschouwing daarover J.E. Ellemers, ‘Erfelijk bepaald gezag in een moderne maatschappij. De Nederlandse monarchie in sociologisch perspectief’, in: C.A. Tamse, ed., *De stijl van Beatrix. De vrouw en het ambt* (Amsterdam, 2005) 53-72.

² J. van Osta, *Het theater van de staat. Oranje, Windsor en de moderne monarchie* (Amsterdam, 1998), hfdst. II, ‘Oranjes zoektocht naar het volk’, 75-113.

³ I. Sluiter, ‘Symbolisch koningschap, symbolisch debat’, in: D.J. Elzinga, ed., *De Nederlandse constitutionele monarchie in een veranderend Europa* (Alphen aan den Rijn, 2006) 193-206.

⁴ *Ibidem*, 101.

ook bij mannen met vergrijsde haren.⁵ In het commentaar van De Beaufort is ook een ondertoon van opluchting te bespeuren. Gezien de volksvreugde hebben Troelstra en zijn 'rooien' hier het nakijken, maar de angst voor oproer was alom aanwezig. Het jaar 1898 is wel getypeerd als de doorbraak naar de populaire monarchie. Twintig jaar later leek die even te wankelen bij de revolutiepoging van diezelfde Troelstra in november 1918. Maar in feite versterkte deze mislukte revolutie alleen maar de positie van de monarchie, hoezeer Oranjeliefde ook in het interbellum bleef functioneren als voertuig van anti-socialisme. Pas door het optreden van Wilhelmina in de Tweede Wereldoorlog zou het koningshuis daarna nog meer als nationaal symbool gaan fungeren.

Volgens Jaap van Osta, uit wiens inspirerende studie over de monarchie in Europa rond 1900, *Het theater van de staat*, ik hiervoor citeerde, beleefde dit instituut toen een gouden tijd. Dat gebeurde in een context van overspannen nationalisme, dat de monarchie als het ware opnieuw had ontdekt, zo niet uitgevonden. Bekend in dit verband is de these van de Britse historicus David Cannadine: de ceremoniële monarchie was in de negentiende eeuw in Engeland uitgevonden en was de reddingsboei van de oude aristocratie geweest. Door zich vast te klampen aan de uitbreiding van monarchaal ceremonieel vertoon kon zij haar grandeur bewaren. Nu valt op deze visie genoeg af te dingen, maar de waarde ervan schuilt juist in de vragen die zij oproept voor het begrijpen van ontwikkelingen rond de monarchie in Nederland. In vergelijking tot Engeland, Duitsland, ja zelfs België, had de nationalistische opleving in Nederland niet geleid tot een spectaculaire optuiging van de monarchie, aldus Van Osta. Zo ontbraken hier bijvoorbeeld de grootschalige bouwactiviteiten bij de vorstelijke paleizen zoals die elders wel plaatvonden. 'De oorzaak was de typisch burgerlijke politieke cultuur die hier van oudsher overheerste en die duidelijke grenzen stelde aan de pluimen en strikken die de monarchie zich kon veroorloven.'⁶ Naast nog collectieve kenmerken als spaarzaamheid, krenterigheid, ingetogenheid, 'gewoon doen', weinig gevoel voor decorum, noemt van Osta nog als mogelijke factor het, naar Europese maatstaven gerekende, lauwe monarchale gevoel in het Nederland van het *Belle Époque*, want 'de adel als corporatieve identiteit' stelde hier weinig voor. Ter illustratie daarvan wijst hij erop dat er aan het hof van Emma en Wilhelmina geen bekwame en ambitieuze functionarissen te vinden waren die, zoals in Engeland, slagvaardig tradities en situaties naar hun hand konden zetten. Wat het hofleven in Nederland in buitenlandse ogen in die tijd vooral typeerde, was zijn stijfheid, burgerlijkheid en strikte fatsoensnormen. Wel blijft de vraag staan in hoeverre de Nederlandse adel zich rond 1900 meer nationalistisch opstelde en of hij ook als het ware meegezogen werd in de opbloei van de monarchie.

Wie de documentaire-achtige studie van René Cleverens uit 1994 (*Niet verder dan ons Huis ...*) heeft gelezen, waarin het dagelijks leven in de koninklijke hofhouding rond 1900 wordt geboekstaafd, herkent veel in wat Van Osta over de Haagse hofadel beweert. Dat neemt niet weg dat er nog steeds een duidelijke behoefte bestaat in het

⁵ *Ibidem*, 103.

⁶ *Ibidem*, 236.

professioneel historisch, sociologisch en antropologisch onderzoek aan een monografie over de Nederlandse hofadel, gebaseerd op een gedegen systematische vraagstelling en gevarieerd bronnenonderzoek. De centrale vragen daarvoor kunnen aansluiten op het hierboven geschetste kader van de veranderingen in de monarchie, maar ook op het inzicht dat een hofsamenleving voor de betrokkenen fungeert als een totaal of gulzig instituut (onderzoek dus in de traditie van de sociologen Erving Goffmann en Lewis Coser, met eveneens aandacht voor sociaalpsychologische aspecten) of vanuit een vergelijkend-historisch elite-perspectief (met nadruk op insluiting- en uitsluitingsmechanismen, en op veranderingen in functies en structuur van het hof).

Dienstbaar aan de Oranjes

Dat het onderwerp hofleven en hofadel zich in een zekere belangstelling mag verheugen, blijkt wel uit de verkoopcijfers van het in het voorjaar van 2006 verschenen boek *'Vertel dit toch aan niemand'*. *Leven aan het hof*, geschreven door het journalistenduo Dorine Hermans en Daniela Hooghiemstra. Ze zijn afgestudeerde historici, die al eerder als duo hun journalistieke stukken bundelden over de 'koude kant' van de Oranjes in het boek *De schoonfamilie* (2005). Verder publiceerde Hermans nog een biografie van Pieter van Vollenhoven, *Burger aan het hof* (2002). Kortom, we hebben hier te maken met professionele *royalty watchers*.

Eigenlijk laten de auteurs direct in de inleiding van hun boek al blijken dat hun jongste pennenvrucht geheel in het verlengde ligt van hun eerdere (onthullings-)journalistieke publicaties. Zij beginnen daarin met vragen te stellen als: waarom zwijgt iedereen als de koningin de zaal binnentreedt, en waarom zien mensen die graag over haar roddelen haar tegelijkertijd als God, en waarom komen hofschandalen pas decennia later aan het licht? Het antwoord daarop, zo schrijven ze zelf, hebben ze gevonden in de egodocumenten van een adellijke hofdame die zo ongeveer haar levenlang koningin Emma diende. Een opvallende, maar in historisch opzicht toch wel vreemde openingzet. Volgens de auteurs is het hofleven dat freule Henriëtte van de Poll (1853-1946) in haar vele, vele brieven beschreef, in essentie niet anders dan het huidige onder Beatrix. De koningin speelt nog altijd de rol van de majesteit en haar hovelingen helpen die voorstelling draaiende te houden. De 'cast' aan het hof mag dan veranderd zijn nu, maar het hofspel is hetzelfde gebleven. Zo halen de auteurs een voor-malige, anonieme hoffunctionaris aan die de brieven van freule Van de Poll onmiddellijk van toepassing acht op het huidige hofleven: 'Als je toetreedt tot de dienst van het Koninklijk Huis, in welke functie dan ook, word je bijzonder. Althans, zo ziet de buitenwereld het. Dat scheidt een onderlinge band. Je wordt lid van een soort geheim genootschap dat de schijn moet ophouden. De burgerlijke hofhouding van nu is net zo loyaal en dienstbaar als de adel toen.' Zou het werkelijk zo simpel zijn? Ja, dus volgens Hermans en Hooghiemstra. In het aangehaalde commentaar zien zij het bewijs van hun kernstelling. Maar in feite heeft vrijwel iedere zin uit het citaat een dubbele bodem. De beide historici hebben daar kennelijk geen oog voor. Zij willen zich liever blijven opstellen als journalisten: 'We zijn ons ervan bewust dat anonieme bronnen geen overtuigend bewijs vormen.'

Volstrekt duidelijk is ook dat de auteurs voortbouwen op de al genoemde publicatie van Cleverens. 'Monnikenarbeid' is hun kwalificatie voor zijn onderzoek, dat groten-

Freule Henriëtte van de Poll in 'groot toilette' in 1898

(foto; Iconografisch Bureau/RKD)

deels bestond uit de transcriptie en de publicatie van de brieven van freule Van de Poll. Wat het duo voor ogen stond, was de gedetailleerdheid van het werk van Cleverens ('voor het grote publiek weinig toegankelijk') terug te brengen tot de kernvraag: hoe werkt de verhouding tussen koningin en onderdaan? Door op zoek te gaan naar de patronen in het hofleven van de freule, kan ook het paleisleven in onze tijd doorggrond worden, zo menen de schrijfsters. Inderdaad kunnen beschrijvingen van binnenuit van grote waarde zijn om een complex verschijnsel als het hofleven meer inzichtelijk te maken en, daarnaast, laten zien hoe ingrijpend de invloed van die omgeving is geweest op gedrag en denken van de rechtstreeks betrokkenen. Maar als we lezen dat de auteurs zich vooral concentreren op de vroege correspondentie van de freule, omdat ze toen nog schreef met 'de afstand van de journalist', en dat zij 'een geboren hoveling' was, dan dreigt hier toch iets mis te gaan. Ik zou eerder denken dat de freule juist toen veel eigenaardigheden van het hof noteerde, omdat ze nog nieuw voor haar waren. En haar hovelingschap, dat laten haar brieven goed zien, is juist een levensvorm (een attitude, een *habitus*) die ze in de praktijk van alledag leerde en zeker géén aangeboren eigenschap.

Ongeveer driekwart van het boek is ingeruimd voor beschrijving en analyse van het hofleven van freule Van de Poll, het resterende behandelt de manieren waarop nazaten van de vroegere hofadel nu tegen het hof van Beatrix aankijken. 'Een gevoelig onderwerp', vinden de schrijfsters. Zo betwijfelen de geselecteerde informanten of het de Oranjes wel gaat lukken te overleven zonder de steun van de adel. 'Het is een poppenkast geworden', meent een van hen zelfs, 'we gaan naar een republiek toe'. H&H zien

dat anders. ‘Hofcultuur is universeel, van alle tijden en van alle soorten mensen.’ Zolang de Oranjes aan de top van de samenleving blijven, zullen er personen zijn die hen daarbij gaan helpen door het koningschap mysterieus te houden. En zolang de overgrote meerderheid van de bevolking door dat mysterie gefascineerd blijft, wil zij wel ‘de basis van de piramide’ blijven vormen. Het is maar de vraag wie hier nu eigenlijk in de ban is geraakt van het zojuist beschreven perpetuum mobile van de hofcultuur.

De brug die de auteurs spannen tussen het deel over jonkvrouw Van de Poll en dat over het hof van Beatrix, is een wankel constructie, zacht gezegd. Wie die constructie voor lief neemt, kan in het boek toch nog heel wat intrigerende inkijkjes aantreffen in de hofwereld van freule Van de Poll. Zij was niet alleen hofdame van Emma, maar speelde ook een rol bij de opvoeding van Wilhelmina. Haar zuster Louise zou later gouvernante van Juliana worden. De zusters Van de Poll kwamen uit een pas in 1875 in de adelstand verheven tak van een familie die ooit in de Republiek burgemeesters van Amsterdam afleverde. De functies aan het hof verschaften deze niet eens zo gefortuneerde Van de Polls, die overigens wel een buitenplaats in Zeist (Beek en Royen) bezaten, in ieder geval wel veel sociaal prestige, veronderstellen de auteurs. In 1880, op haar 27ste, werd Henriëtte hofdame van Emma. Haar neef Röell (consequent verkeerd gespeld in het boek), wiens echtgenote een hoffunctie had, was het haar vader komen vragen. Terecht wijzen Hermans en Hooghiemstra erop dat er steeds via familiebanden onder de adel door het hof werd gerekruteerd om opengevallen plaatsen op te vullen. Wat ze dan weer vergeten te vermelden (waarschijnlijk omdat ze de freule maar tot 1901 volgen), is dat aanvankelijk het hof van Wilhelmina en ook dat van de koningin-moeder zich nog uitbreidde, maar dat na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog de hofhouding sterk werd ingekrompen. De situatie van vóór 1914 zou nooit weer terugkomen.⁷ In het bijzonder het optreden van Henriëttes gevoelige, maar weinig studieuze broer André bracht haar aan het hof in grote verlegenheid. Hij pleegde namelijk in 1885 zelfmoord. Het jaar daarvoor had Henriëtte een huwelijksaanzoek van een Luxemburgse, katholieke graaf afgewezen. Van katholieke huize – dat was in het protestantse milieu van de Oranjes en de hofadel zoiets als het hebben van een strafblad, is hier de treffende typering van H&H. Het jaar 1902 moet het hoogtepunt in het leven van hofdame Henriëtte zijn geweest. Emma kwam toen zelf naar Zeist om Henriëttes ouders te feliciteren met hun vijftigjarige bruiloft. Tot Emma’s dood in 1934 bleef Henriëtte haar dienen; eenentachtig was de hofdame toen inmiddels. In 1946 overleed ze te Zeist. Haar jongste zuster Joanna was daarvoor al bevriend geraakt met Juliana, en ze werd ook regelmatig uitgenodigd bij de voormalige Duitse keizer in Doorn. In Zeist zelf zou ze na de Tweede Wereldoorlog tot haar dood in 1972 zich op koninginnedag laten toezingen door de schooljeugd. Maar zoals gezegd, de eerste helft van de twintigste eeuw komt er bekaaid af in dit deel van het boek.

⁷ R. Cleverens, *Niet verder dan ons huis ... De koninklijke hofhouding. Het dagelijks leven in de paleizen Noordeinde en Het Loo, 1870-1918* (Middelburg, 1994) 8.

Koningin Emma en haar hofdame
Jkvr. F.L.H. (Henriëtte) van de Poll
omstreeks 1910
(foto; particuliere collectie)

Het hiervoor genoemde schilderij van professor Van der Waay uit 1899 is voor de auteurs uitgangspunt geweest bij de selectie van hun adellijke informanten voor de interviews over het meer recente en huidige hofleven van de Oranjes. Uit de groep van veertig op het schilderij afgebeelde hovelingen is uiteindelijk een groep van dertien gesprekspartners gekomen (zes heren en zeven dames, het merendeel ruim in de zeventig). Hun namen staan keurig in een bijlage vermeld. In een voetnoot komen we zelfs de namen tegen van twee personen die niet geïnterviewd wilden worden. Deze opzet oogt aantrekkelijk en verantwoord, maar wie de uit de interviews gepeurde informatie vervolgens nauwkeurig leest, merkt spoedig dat hier beeldvorming en *faits divers* geshaked zijn tot een cocktail waarvan de smaak toch in eerste instantie doet denken aan verongelijkheid, teleurstelling en hardnekkig standsbesef. Niet alleen representativiteit is hier ver te zoeken, maar ook de afwezigheid van een goed neergezette context waarin het huidige hofleven zich afspeelt doet zich gevoelen. Zo wordt wel verwezen naar de verdienstelijke (en eveneens meer journalistiek dan wetenschappelijk opgezette) studie *Aan het hof* van Remco Meijer (uit 1999), maar daar is verder niets

mee gedaan.⁸ Dat het huidige hof ongeveer achthonderd personen omvat en dat Beatrix het als een bedrijf wil runnen, was hier zeker het vermelden waard geweest. Adellijke personen komen we daarbinnen steeds minder tegen, het meest nog als onbezoldigde kamerheren en adviseurs. Zo lijkt het er sterk op dat H&H toch vooral hebben willen scoren op (in hun ogen!) verrassende en nieuw ontdekte ‘feiten’: de Oranjes kunnen niet tegen kritiek, ze eisen van hun naaste medewerkers honderd procent loyaliteit en discretie, de *royals* beconcurreren elkaar onderling ten zeerste, ze onderdrukken hun emoties, en ze hebben niks meer met adel, nou ja, op enkele uitzonderingen na. Een en ander verklaart ook de grote aandacht die het boek kreeg in de media. De zogenaamd collectieve mening van de adel over de burgerlijke huwelijkspartners van de Oranjeprinsen lijkt weerspiegeld in die ene uitspraak van een adellijke informante: ‘Het is ons milieu niet meer.’ Er is zelfs een edelman die het bestaat te zeggen dat hij op die burgermeisjes neerziet. En wie uit de school klappt over Oranje en het hof, wordt niet meer uitgenodigd en met de nek aangekeken. Pas in de slotlinea’s van hun boek lijken de auteurs wat gas terug te nemen. Zo schrijven ze dat het voortbestaan van de troon ook ‘enorme invloed’ heeft op de persoonlijke levens van de koninklijke familie. Zij zijn dus evenzeer de gevangenen van het hofsysteem.

Ook in dit deel van het boek is de schets van de historische context weer uiterst summier. Aangestipt wordt dat na de Tweede Wereldoorlog ‘een orkaan in de Nederlandse standenmaatschappij’ had huisgehouden en dat die zich had weerspiegeld in de samenstelling van het hof. De adel zou daarvoor al zijn vermogen hebben verloren door ‘Russische Revolutie, de Eerste Wereldoorlog en de beurskrach van 1929’. Geen enkele bron wordt in dit verband genoemd. En zowel Wilhelmina en Juliana wilden na de Tweede Wereldoorlog doorgaan waarmee ze in de oorlog al waren begonnen: zich liever laten omringen door ‘gewone mensen’ dan door louter ‘ons soort mensen’. Zich baserend op één vraaggesprek nemen de auteurs klakkeloos aan dat ‘de adellijke cultuur’ na de Tweede Wereldoorlog nog een keer opleefde, ‘een laatste stuiptrekking’. Pas de laatste tijd durft de adel zich weer als adel te profileren, nadat hij in de jaren 1960 en 1970 onder de tafel was gedoken vanwege het toen bestaande anti-elitaire geestesklimaat. Maar of het in het laatste geval niet meer om een imago dan om reële adelscultuur gaat, blijft volstrekt onduidelijk. Dat ‘van adel zijn’ in een volledig ontadelde samenleving nagenoeg geheel een kwestie van cultuur (en identificaties) is geworden, is de auteurs kennelijk geheel ontgaan.

Mijn conclusie na lezing van ‘*Vertel dit toch aan niemand*’ is dat dit vlot geschreven boek wel voor het hofleven karakteristieke voorvallen en situaties belicht (het kijkje-achter-de-schermen-perspectief), maar dat de veranderende contexten waarbinnen dat leven zich afspeelde, veel te summier, zo niet misleidend, worden belicht. Dat geldt zowel voor de veranderende positie van monarchie en koningschap in de twintigste eeuw als voor de ontwikkelingsgang van adel en hofadel. Deze conclusie is overigens niet ingegeven door scepsis tegenover een journalistieke benadering van de onderwer-

⁸ Ik ga hier maar voorbij aan de al in noot 1 aangehaalde bundel van Tamse. Met name de artikelen daarin van Henk te Velde (‘Continuïteit en karakter. Het “moderne” en “elitaire” koningschap van Beatrix’) en Tamse zelf (‘Meer licht op het Nederlandse koningschap’) laten goed zien welke onderzoeksperspectieven vruchtbaar zijn en welke spanningsvelden en paradoxen verbonden zijn met het koningschap van Beatrix.

pen ‘leven aan het hof’ of ‘adel van nu’. Integendeel. Maar wat deze als historicus opgeleide journalisten verzuimd hebben in hun boek te doen, is de historische context te schetsen en de voor hun onderwerp relevante vakliteratuur te verwerken.

De laatste herinneringen van Marion Gräfin Dönhoff

Dit bezwaar geldt zeker niet voor het in 2004 posthuum verschenen boek van Marion Gräfin Dönhoff (1909-2002), *Was mir wichtig war. Letzte Aufzeichnungen und Gespräche*. Wanneer het over de Duitse adel in de twintigste eeuw gaat, dan heeft deze schrijfster en journaliste vanzelfsprekend de voorsprong van het milieu te kennen en grote veranderingen zelf aan den lijve meegemaakt te hebben. Maar daar ligt niet haar grootste kracht. Die schuilt juist in het afstand kunnen nemen van de adel als deel van de heersende klasse en zich vooral te identificeren met de opdracht voor de intellectueel om met een open en kritische blik te kijken naar heden en verleden. De eerste zin in het redactionele ‘Woord vooraf’ is veelzeggend: ‘Marion Gräfin Dönhoff war eine der großen Journalistinnen des 20. Jahrhunderts.’ Wat adellijk aan haar bleef was het zich verantwoordelijk voelen voor de *res publica*, voor de gemene zaak.

Marion Dönhoff werd in 1909 geboren op slot Friedrichstein bij Koningsbergen in het toenmalige Oost-Pruisen. Daar brengt ze een onbekommerde jeugd door, die ze beeldend heeft beschreven in haar in 1988 verschenen *Kindheit in Ostpreußen*. Het familieslot is in de lente van 1945, bij de intocht van de Russen, in vlammen opgegaan, nadat het kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in oude, achttiende-eeuwse luister was hersteld. Om het te restaureren moest haar oudste broer, de eigenaar van het kasteel, uiterst bescheiden leven. Toch is haar geschiedschrijving over de ondergang van de Pruisische adel in de vorige eeuw niet een omzien in wrok, zoals ook blijkt uit haar andere bestseller over haar *Heimat Oost-Pruisen: Namen, die keiner mehr nennt* (1989). In de jeugdherinneringen uit 1988 staat ook het hoofdstukje ‘Iets over de adel’. Over de beroemde *Gotha* (hét naslagwerk voor de Duitse adel) schrijft ze dat ze niet kan heugen er ooit iemand op Friedrichstein in te hebben zien bladeren. Sterker nog, ze weet niet eens of ze thuis wel zo’n serie banden hadden staan. Pas later als journaliste bij *Die Zeit* moest ze zich, omdat lezers er naar vroegen, gaan verdiepen in rang en titulatuur onder de Duitse adel.

Opgegroeid in een standensamenleving waarin grootgrondbezit en de daarbij horende sociale verhoudingen de spil vormden, leerde ze van huis uit liefde voor de natuur en plichtsbef. In Frankfurt studeerde ze economie en werd daar ‘de rode gravin’ genoemd omdat ze samen met communistische studenten tegen het opkomende nazidom ageerde. Na Hitlers machtsovername vertrok ze naar Bazel, waar ze in 1935 *summa cum laude* promoveerde op een studie over het Oost-Pruisische grootgrondbezit. Deze studie was gebaseerd op archiefonderzoek in de eigen familiearchieven. Op verzoek van de familie nam de gepromoveerde gravin vanaf 1939 het beheer van het familiebezit op zich. In de ijzige januaridagen van 1945 vluchtte ze, met de Russen op komst, op een paard naar Westfalen, het gebied dat haar voorvaderen zevenhonderd jaar geleden hadden verlaten om naar Oost-Pruisen te trekken. Op haar 35ste begon voor Marion Dönhoff een nieuw leven: journaliste in West-Duitsland. Tot aan haar dood bleef ze verbonden met *Die Zeit*, waarbij ze opklom tot hoofdredacteur en daarna uitgeefster. Haar werkterrein was vooral de buitenlandse politiek, bij voorkeur de

Afscheid. Voor de laatste keer werd op 30 april 1982 het blad *Die Zeit* in lood gezet. In het midden Marion Dönhoff (foto; particuliere collectie)

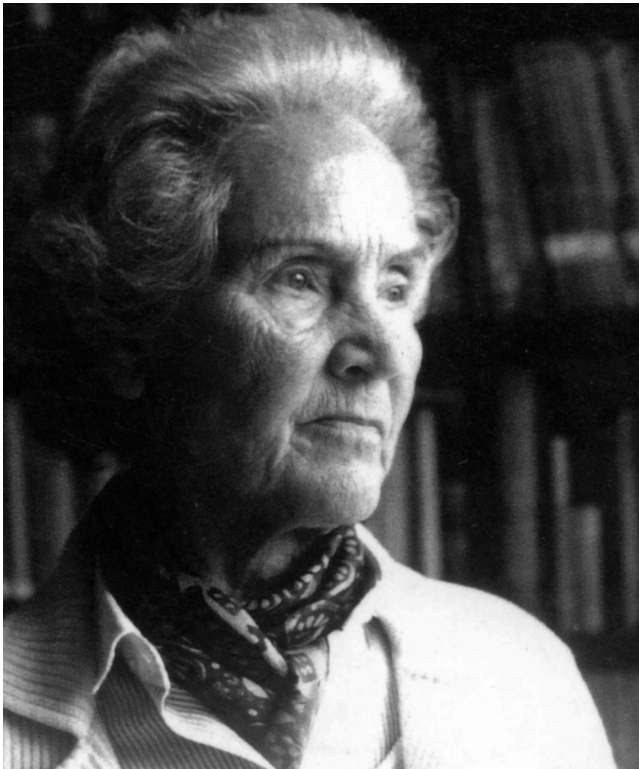

oost-westverhoudingen en in het bijzonder de door Willy Brandt ingezette *Ostpolitik*. Aan het einde van haar leven, ondertussen grossierend in prijzen en eredoctoraten, stelde zij zich steeds kritischer op tegen de ontsparingen in de samenleving veroorzaakt door markteconomie en geldzucht. ‘Civiliseer het kapitalisme!’ werd in die tijd haar hartekreet in voordrachten waarin zij haar gehoor uitdaagde met de vraag: hoe komt het dat tegenwoordig alle belangstelling uitgaat naar het economische en dat het geestelijke en het humane naar de rand wordt gedrongen? In maart 2002 stierf de gravin op het slot Crottorf van een neef.

Het aantrekkelijke van dit boek is dat de hier beproefde combinatie van de laatste gesprekken met de gravin, een selectie van haar beste artikelen uit *Die Zeit*, de publicatie van nog enkele door haar zelf als ‘mir wichtig’ betitelde maar nog niet eerder gepubliceerde essays én een kort, afsluitend biografisch portret, geen gelegenhedenuitgave is geworden. De evenwichtige stijl en betoogtrant van de journaliste staan garant voor kwaliteit, maar ook de interviewers slagen er voorbeeldig in het levensverhaal van de gravin te verbinden met de grote geschiedenis van Pruisen en Duitsland. Een paar voorbeelden, die specifiek over de adel gaan.

Als de twee redacteurs vaststellen dat er bij haar geboorte nog een keizer van Duitsland was, dan blijkt Dönhoff hem zelf gezien te hebben. Dat was tijdens zijn ballingschap in Doorn; het gezelschap is toen gaan varen op de Zuiderzee. Haar moeder

was ooit hofdame van de keizerin, maar dat was meer een titel dan een functie. Bovendien vond haar vader het hofleven maar lariekoek, met name het protocol waarin alles uiterst punctueel was vastgelegd. En heerste er niet in de familie een soort wereldondergangsgedachte toen de oorlog was verloren en in Versailles grof betalen moest voor de nederlaag? Ja zeker, is het antwoord. Niemand wist waar het naar toe ging, net als tegenwoordig trouwens. Geen mens die wist wat democratie is. Een oom zei over een familielid: ‘Ach dat is ook zo’n vervloekte democraat’ – alleen omdat die het systeem wilde veranderen. Daarom wilde men de democratie niet, volgens de gravin. Vervolgens komt het gesprek op de standensamenleving van toen. U behoorde tot de geprivilegieerde klasse, merken de redacteuren op. Het antwoord is toch wel enigszins verrassend: die privileges van toen waren niet zo prachtig zoals velen nu denken. Onze voorvaders moesten daar toch heus veel voor presteren. Ze kregen ontzettend weinig geld en moesten altijd present zijn. Trouwens haar vader klaagde er al over dat in de *Gründerzeit* het geld de maatstaf van alle dingen was geworden.

Marion Gräfin Dönhoff
(foto; particuliere collectie)

Hoe ziet Dönhoff de rol van de adel in de volledig veranderde samenleving van nu? Het antwoord is het waard hier even volledig geciteerd te worden: ‘De adel als klasse bestaat niet meer en zal ook nooit weer terugkomen. Er is ook niet meer een richtpunt voor de adel: de vorsten, en ook niet meer de troon, de feodale trouw, de hiërarchie. Ook bestaat er niet meer een groep, die als adel handelt en optreedt. Bij individuen kan nog het adellijke ethos aanwezig zijn. Door zulke personen kan adel natuurlijk

nog als voorbeeld van invloed zijn.’ Het gesprek komt dan op de ordes van de Johanniters en Maltezers, maar ook op hulp aan straatkinderen in Kiev, Bombay, Sao Paulo en Kaapstad. Maar, zo stelt de gravin duidelijk: ‘De adel heeft geen voorrecht op voorbeeldigheid.’ En de adel in de boulevardpers, hoe zit dat dan? Het antwoord komt erop neer dat voor sommige bladen uit de band springende hertogen en prinsessen ‘heerlijke stof’ is, die gretig wordt gelezen in onze huidige *Spaßgesellschaft*.

Ondanks Marion Dönhoffs grote gezag als journaliste en schrijfster valt er in het recente Duitse adelsonderzoek ook wel kritiek te beluisteren op haar publicaties. Met name haar interpretatie van de aanslag op Hitler van 20 juli 1944 is onlangs onder vuur komen te liggen. Volgens Dönhoff, van wie familie en vrienden betrokken waren bij de aanslag, kwam daarin het goede deel van de Pruisische adel eindelijk openlijk in verzet tegen Hitler. Ook in de hier besproken bundel schrijft ze weer over ‘de mannen van de 20ste juli’. Volgens Stephan Malinowski (die een monografie schreef over adel en nationaal-socialisme) en andere jonge historici, zoals Eckart Conze, overschat Dönhoff hier het collectief-adellijke aandeel en heeft ze te weinig oog voor de elitistische (en zeker niet democratische) principes die de bij de aanslag betrokken individuele edelen (zoals de broers Stauffenberg) erop nahielden. Bovendien had het overgrote deel van de adel, al dan niet betrokken bij de aanslag, Hitler in de jaren 1930 geen strobreed in de weg gelegd, zo niet hem openlijk en in grote getale gesteund.⁹

In een belangrijk artikel in het tijdschrift *Historische Anthropologie* over het genre van gepubliceerde adelsherinneringen laat de al genoemde Malinowski zien dat *Kindheit in Ostpreußen* tot een bepaald type herinneringsliteratuur behoort. Het gaat daarbij om herinneringen waarin het verlies van kastelen, landgoederen en boerderijen en in de oostelijke gebieden van het vroegere Duitsland én de verdwijning van politieke macht een rol spelen, maar waarin de sfeer van de kindertijd en de jeugdervaringen centraal staan. De toon ervan is vaak nostalgisch en het doel is om een verloren levenswereld te schilderen. Terecht wijst Malinowski erop dat in adelsherinneringen zowel de adelscultuur geregistreerd als geconstrueerd wordt. Kenmerkend is verder dat meer dan in burgerlijke levensherinneringen de adelsherinneringen een soort groepsportret vormen en meer standaardverhalen bevatten. Het ligt voor de hand om zijn aansporing om dit soort uitingen van adelsbesef meer te gaan bestuderen bij adel- en elite-onderzoek ook over te planten naar de Nederlandse situatie. Daarbij kunnen we onmiddellijk de kanttkening plaatsen dat dit soort bronnen in Nederland minder overvloedig beschikbaar zijn als juist in Duitsland.

De adellijke *habitus* verinnerlijkt

Zo zijn daar bijvoorbeeld in 2004 de herinneringen verschenen van Maria Frisé (geboren von Loesch, in 1926), schrijfster en vooraanstaand reportage-journaliste van de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. In haar *Meine schlesische Familie und ich* staat ook de wereld van de *Gutbesitzer* centraal. Maar daarnaast beschrijft de auteur ook de

⁹ S. Malinowski, *Vom König zum Führer. Deutscher Adel und Nationalsozialismus* (Berlijn, 2003); E. Conze, ‘Aufstand des preußischen Adels. Marion Gräfin Dönhoff und das Bild des Widerstands gegen den Nationalsozialismus in der Bundesrepublik Deutschland’, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, LI (2003) 483-508.

Maria Frisé, geboren von Loesch, met haar paard Zsuzsa in 1975
(foto; particuliere collectie)

sfeer in het door haar familie bewoonde patriciërshuis in Breslau. In dit boek komen ook de twee partners waar Maria Frisé mee huwde, uitvoerig aan bod. Haar eerste echtgenote was een neef en ook een typische vertegenwoordiger van de adellijke agrarische elite waartoe Maria zelf behoorde. Nota bene op hun trouwdag en midden in het huwelijksfeest, 18 januari 1945, vluchtte het paar hals over kop voor de oprukkende Russen en belandde het uiteindelijk in Sleeswijk-Holstein. Daar ging hun huwelijk op de klippen. Vervolgens trouwde Maria met de geleerde Robert Musil-bezorger Adolf Frisé, die haar in een heel ander milieu bracht.

Waarom ik juist dit boek aanhaal, heeft te maken met de openhartige manier waarop Maria von Frisé laat zien hoezeer een groot deel van haar omvangrijke familie, ondanks zekere bezwaren, toch meeinging met de nationaal-socialistische golf die Duitsland in de jaren 1930 overspoelde. Zo werd de Duitse inval in Polen, op een steenworp afstand, met instemming begroet. Het onrecht van Versailles was daarmee rechtgezet. Een aangetrouwd familielid was de bekende veldmaarschalk van Hitler, Erich von Manstein. Haar enige broer zou als lid van de *Hitler-Jugend* vlak voor het einde van de oorlog sneuvelen. Het familiebezit werd Pools eigendom en dat wordt in deze herinneringen aangeduid als de *Untergang der alten Welt*. In het naoorlogse West-Duitsland slaagden Maria en haar man erin zich in maatschappelijk opzicht uitstekend te handhaven. Als succesvol zakenman kon de echtgenoot zich de aankoop van een imposant huis, grond en paarden veroorloven. Klassieke muziek en de jacht waren zijn passies, terwijl Maria haar vroegere liefde voor de omgang met paarden weer kon oppakken. Even leek het erop dat Maria en haar zuster aanspraak konden maken op de vergoeding voor het verloren bezit in Polen, maar dat recht viel een oom toe, die al in Oostenrijk op een landgoed woonde. Hoewel de rijkdom van haar man Maria in staat stelde zich als echtgenote van de geslaagde zakenman een levensstijl aan te meten van 'een dame op het land', voelde ze zich daar hoogst ongelukkig onder: 'Was ich eigentlich repräsentieren sollte, war mir nicht klar.' Zowel zij als haar echtgenoot waren door de landelijk-conservatieve vooroorlogse omgeving van hun gemeenschappelijke familie gevormd, maar zelf had Maria met een soort reconstruc-

tie van zulke levensverhoudingen weinig op. In plaats van zich te verheugen over de plotselinge welstand waarin ze was geraakt, voelde ze daarover eerder gêne, schrijft ze. Na de in 1957 uitgesproken scheiding, die bepaald niet gemakkelijk verliep, zou Maria zelf carrière gaan maken bij de krant, waar ze onder andere in contact kwam met de historicus Joachim Fest (over wie zij positief schrijft) en met het literaire orakel Marcel Reich-Ranicki (die zij zeer negatief afschildert). Het zal dan vele jaren gaan duren voordat Maria en haar nieuwe partner weer banden aanknopen met leden van haar familie, die verspreid wonen over heel West-Duitsland en Oostenrijk. Opmerkelijk is, ten slotte, dat Maria, zoals ook andere familieleden van haar, altijd afstand bleef bewaren van revanchistische kringen van vluchtelingen uit de oude Duitse gebieden en dat ze ook nergens in haar herinneringen melding maakt van Duitse adelsverenigingen. Vanuit het perspectief van het genre van adelsherinneringen gezien bezit dit boek van Maria Frisé-von Loesch vele overeenkomsten met het werk van Marion Dönhoff.

Toch is er ook een belangrijk verschil. Meer dan bij Dönhoff is er bij Maria Frisé sprake van een bewust afstand willen houden van het adellijke milieu van herkomst. En in zoverre haar adellijke *habitus* nog in haar herinneringen naar voren komt, dan gebeurt dat op een zeer individualistische en verinnerlijkte manier. Dat heeft ook te maken met de wijze waarop beide schrijfsters een belangrijk deel van hun identiteit tonen: Marion Gräfin Dönhoff en Maria Frisé. Het door Hau von Kuenheim geschreven biografisch portret van Dönhoff, *Was mir wichtig war*, heet veelzeggend ‘Die zwei Leben der Gräfin’, terwijl Frisé aan het einde van haar herinneringen de titel van haar tweede mans autobiografie aanhaalt om haar eigen leven te karakteriseren: ‘Wir leben immer mehrere Leben.’